

ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

У статті розглянуті фізіологічні та психічні вікові особливості старшокласників з метою добору адекватних засобів формування пізнавальної активності. Надається психолого-педагогічна характеристика двом віковим періодам: старшому підлітковому й ранній юності. Досліджені різні підходи в наукових виданнях до проблем вікової періодизації. Схарактеризовані поняття юнак, рання юність, криза юності, почуття дорослості, які наводяться в науково-психологічній літературі. Досліджено зміну мотивації до навчання як провідної діяльності старшокласника.

Ключові слова: *пізнавальна активність, вікові особливості, старший підлітковий вік, рання юність, старшокласник, провідна діяльність, вікові кризи, почуття дорослості.*

В статье рассмотрены физиологические и психические возрастные особенности старшеклассников с целью подбора адекватных средств формирования познавательной активности. Предоставляется психолого-педагогическая характеристика двум возрастным периодам: старшему подростковому и ранней юности. Исследованы разные подходы в научных изданиях к проблемам возрастной периодизации. Охарактеризованы понятия юноша, ранняя юность, кризис юности, чувство взрослости, которые приводятся в научно-психологической литературе. Исследовано изменение мотивации к обучению как ведущей деятельности старшеклассника.

Ключевые слова: *познавательная активность, возрастные особенности, старший подростковый возраст, ранняя юность, старшеклассник, ведущая деятельность, возрастные кризисы, чувство взрослости.*

The article reveals physiological and mental age-specific peculiarities of senior pupils in order to select the most adequate means of formation their cognitive activity. The psychological and pedagogical description of two age-related periods is

ascertained: senior adolescence and precocious youth. Various approaches to the problems of age-specific periodisation in scientific publication are studied. The article provides the definition of the notions: youth, precocious youth, crises of youth, maturity sense which are set in scientific and pedagogical literature. Changes of motivation to studying as leading activity of senior pupils are researched.

Key words: *cognitive activity, age-specific peculiarities, senior adolescence, precocious youth, senior pupils, leading activity, age-related crises, maturity sense.*

Постановка проблеми. Проведений науковий пошук (К. Абульханова-Славська, Л. Божович, Л. Виготський, О. Запорожець, І. Кон, К. Маркова та інші) свідчить, що ефективний розвиток пізнавальної активності вимагає врахування вікових особливостей учнів, бо кожен вік має свої фізіологічні та психічні особливості, а отже, передбачає застосування різних засобів розвитку пізнавальної активності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми підліткового та раннього юнацького віку, вивчення впливу їхніх вікових особливостей на формування пізнавальної активності старшокласників висвітлювалися в працях багатьох психологів і педагогів, зокрема: Л. Виготського [3], П. Гальперіна [4], О. Запорожця [7–6], А. Захарової [8], Є. Климова [9–10], І. Кона [11–13], А. Личка [15], Ф. Райса [19], Б. Такмана [20].

Мета статті: проблема формування пізнавальної активності старшокласників передбачає необхідність схарактеризувати *вікові особливості* цього контингенту учнів.

Виклад основного матеріалу. Старшокласників (учнів 10–11(12)-х класів) характеризує по-суті два вікових періоди: старший підлітковий і ранньої юності.

Дослідники пропонують різні періодизації розвитку дитини, які повинен знати педагог для врахування особливостей її поведінки в навчально-виховному процесі. Відзначимо, що багато дослідників воліють уникати слів юність і юний, а підрозділяють підлітковий період на дві складові: ранній підлітковий вік (зазвичай від 11 до 14 років) і середній або старший підлітковий вік (від 15 до 19 років). Проте спеціальне виділення юнацького віку, на наш погляд, допомагає більш точно зорієнтуватися, про який етап життя школяра йде мова.

У Тлумачному словнику В. Даля «юнак» визначається як «молодий»,

«малий», «хлопець від 15 до 20 років і більше», а «підліток» – як «дитя на підросі», близько 14–15 років. У зв'язку з явищем акселерації межі підліткового віку зрушилися вниз і в цей час цей період розвитку охоплює приблизно вік з 10–11 до 14–15 років. Відповідно, раніше починається юність. Рання юність (15–17 років) тільки початок цього складного етапу розвитку, що завершується приблизно до 20–21 років [18]. Рання юність обмежується рамками перебування в школі [16].

Як свідчить аналіз науково-психологічної літератури [5; 14], юність – це період у розвитку людини, що відповідає переходу від підліткового віку до самостійного дорослого життя.

Однак визначення *юний* частіше відносять до підлітків. Термін «юність» позначає фазу переходу від залежного дитинства до самостійної й відповідальної дорослості, що припускає, з одного боку, завершення фізичного, зокрема статевого, дозрівання, а, з іншого боку, – досягнення соціальної зрілості. Нові покоління молоді значно пізніше, ніж їхні ровесники в минулому, починають самостійне трудове життя, довше сидять за шкільними партами різного розміру. Звідси – подовження періоду «рольового мораторію», коли юнак «приміряє» різні дорослі ролі, але ще не ідентифікує [12, с. 6–8].

Психологічний зміст цього етапу пов'язаний із розвитком самосвідомості, вирішенням завдань професійного самовизначення й вступом у доросле життя. У ранній юності формуються пізнавальні й професійні інтереси, потреба в праці, здатність будувати життєві плани, суспільна активність. У юнацькому віці остаточно переборюється властива попереднім етапам онтогенезу залежність від дорослих і стверджується самостійність особистості. У стосунках з однолітками поряд зі збереженням колективно-групових форм спілкування наростає значення індивідуальних контактів і прихильностей.

Юність – напружений період формування моральної свідомості, вироблення ціннісних орієнтацій і ідеалів, стійкого світогляду, громадянських якостей особистості. Відповідальні й складні завдання, що стоять перед індивідом у юнацькому віці за несприятливих суспільних або мікросоціальних умов можуть призводити до гострих психологічних конфліктів і глибоких переживань, до кризового перебігу юності, а також до різноманітних відхилень у поведінці юнаків і дівчат від запропонованих суспільних нормативів [12].

Статус сучасного старшокласника в школі неоднозначний. З одного боку,

становище старшого накладає на юнака додаткову відповідальність, перед ним ставляться складніші завдання, з нього більше питають. З іншого боку, за своїми правами він цілком залежить від учителів і шкільної адміністрації. Внутрішня позиція старшокласника по відношенню до школи складається з його ставлення до школи як до закладу, до процесу навчання й знань, до вчителів, до однокласників. Його ставлення до школи в цілому характеризується зростаючою свідомістю й одночасно поступовим «виростанням» зі школи [12, с. 119].

У підлітковому й ранньому юнацькому віці розвиток інтелекту забезпечується навчальною діяльністю, і для цієї мети вона є провідною [17]. Отже, навчання – провідна діяльність старшокласника. Але мотиви навчання з віком змінюються. Навчання, набуття знань стає тепер для багатьох старшокласників насамперед засобом підготовки до майбутньої професійної діяльності. Але далеко не в усіх [12, с. 119].

Провідною діяльністю в юності залишається навчання. Однак її мотивація істотно змінюється. Навчання й взагалі шкільне життя починає сприйматися не як самоціль, а як засіб підготовки до майбутнього трудового життя. Ставлення до навчальних предметів диференціюється не тільки залежно від суб'єктивних інтересів, стимулом для яких може бути зовнішня цікавість або майстерність учителя, але й від того, наскільки даний предмет, на думку учня, знадобиться йому надалі.

Істотні зрушення відбуваються в інтелектуальній діяльності старшокласників. Основною особливістю є наростаюча здатність до абстрактного мислення, зміна співвідношення між конкретно-образним і абстрактним мисленням на користь останнього. Важлива особливість цього віку – формування активного, самостійного творчого мислення.

Характерна риса ранньої юності – формування життєвих планів. Життєвий план виникає, з одного боку, у результаті узагальнення цілей, які ставить перед собою особистість, як наслідок побудови «піраміди» її мотивів, становлення стійкого ядра ціннісних орієнтацій, які підкоряють собі окремі, минулі прагнення. З іншого боку, – це результат конкретизації цілей і мотивів. Життєвий план – явище одночасно соціального й етичного порядку. Питання «ким бути» і «яким бути» спочатку, на підлітковому етапі розвитку, не розрізняються. Усуціль і поруч підлітки називають життєвими планами досить

розпливчасті орієнтири та мрії, які ніяк не співвідносяться з їхньою практичною діяльністю. Підліток намагається передбачити своє майбутнє, не замислюючись про засоби його досягнення [12, с. 190].

Оскільки, у старших школярів, як відзначає Д. Фельдштейн, іде розвиток абстрактного й логічного мислення, рефлексія власного життєвого шляху, прагнення до самореалізації [21, с. 185], то на цьому тлі досить продуктивною представляється діяльність із формування методологічних і прикладних знань старших школярів [1]. Старшокласники бачать школу більш функціональною, як «навчальний заклад, де дають знання й виховують культурних людей». Коло інтересів і спілкування старшокласника все більше виходить за межі школи, роблячи її тільки частиною, хоча й важливою частиною, його життєвого світу. Шкільне життя розглядається як тимчасове, що має обмежену цінність. Хоча старшокласник ще належить школі, референтні групи, з якими він подумки співвідносить свою поведінку, все частіше перебувають поза нею [12, с. 121].

Юність – вирішальний етап становлення світогляду, тому що саме в цей час дозрівають і її когнітивні, і її емоційно-особистісні передумови. Юнацький вік характеризується, як ми вже бачили, не просто збільшенням обсягу знань, але й величезним розширенням розумового кругозору старшокласника, появою в нього теоретичних інтересів і потреби звести різноманіття фактів до деяких принципів. Хоча конкретний рівень знань, теоретичних здібностей, широта інтересів у хлопців і дівчат досить неоднакові, якісь зрушення в цьому напрямку спостерігаються у всіх, даючи потужний поштовх юнацькому «філософствуванню» [12, с. 186].

Значно більш складними й диференційованими стають у юнацькому віці взаємини між учителем і учнем. Старшокласник уже не бачить у вчителі втілення батька й матері. Він готовий задовольнятися більш-менш спеціалізованими стосунками інтелектуального порядку. Разом із тим, старшокласник прагне зустріти в особі вчителя справжнього друга, причому рівень його вимог до такої дружби досить високий. У більшості старшокласників тісний емоційний зв'язок існує з одним-двома вчителями, причому з віком ці стосунки стають усе більш вибірковими [12, с. 122].

Важливо підкреслити, що старшому шкільному віку притаманна передюнацька криза, яка пов'язана з виробленням світогляду, політичним і релігійним самовизначенням, вибором професії, вирішенням питання про сенс

життя тощо. «Криза юності» зумовлює ряд моральних або філософських проблем. [12, с. 64–65].

На думку О. Воронцова [2], періоди вікових криз повинні стати особливими перехідними етапами в шкільній освіті.

Шпрангер ділить юність на дві фази. Головна проблема 14–17-річних – криза, пов'язана із прагненням до звільнення від дитячих стосунків залежності; у 17–21-річних на перший план виступає «криза відірваності», почуття самотності тощо [12, с. 35]. Підкреслюючи «кризовий», конфліктний характер процесу розвитку, Еріксон недооцінює властиву йому наступність. Кризи в розвитку виглядають у його концепції наслідком протиріч між визріваючими в дитини внутрішніми властивостями й навколишнім середовищем, причому самі вікові новотвори він формулює зайво жорстко й нормативно [12, с. 40–41]. Юнацький вік, за Еріксоном, будується навколо кризи ідентичності, що складається із серії соціальних та індивідуально-особистісних виборів, ідентифікацій і самовизначень. Якщо юнакові не вдається розв'язати ці завдання, у ньому формується неадекватна ідентичність.

Найбільш загальна тенденція юності – зростання самостійності й самосвідомості, відкриття свого «Я». Вона тісно пов'язана зі змінами діяльності й закономірностями розумового розвитку в цьому віці.

Висновки. Таким чином, аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить, що підлітковий вік та рання юність – певний етап дозрівання й розвитку людини, що лежить між дитинством і дорослістю. Цей вік – це фаза «підготовки до життя», надзвичайно важливий етап життєвого шляху, що має самостійність, абсолютну цінність. Етап ранньої юності, характеризований завершенням фізичної й досягненням соціальної зрілості, збігається зі старшим шкільним віком, цьому етапу належить особлива роль у психології розвитку й формуванні особистості й інтелекту учня [12].

У процесі наукового пошуку з'ясовані такі особливості формування пізнавальної активності старшокласників: поступова заміна конкретно-образного мислення абстрактним і наростаюча здатність до абстрактного мислення; формування пізнавальних і професійних інтересів; формування активного, самостійного творчого мислення; розвиток громадянської самосвідомості й самооцінки, інтересу до себе як до особистості, до своїх можливостей і здібностей, прагнення пізнати сильні й слабкі сторони своєї

особистості; активний світоглядницький пошук, своєрідним фокусом якого стає проблема сенсу життя; потреба в праці; суспільна активність; здатність будувати життєві плани; оволодіння всією системою суспільних прав і обов'язків дорослої людини; «почуття дорослості» – активне прагнення прилучитися до світу дорослих, орієнтація поведінки на його норми й цінності; але при цьому практично цілковите переймання ціннісної орієнтації батьків; у той же час, орієнтування на думку однолітків у тому, що стосується художніх смаків; надзвичайно важливі приналежність до колективу й власне становище в ньому; формування індивідуального стилю життя.

Література

1. Альтшулер Ю. Б. Возможности интеллектуального развития школьников в связи с формированием методологических и прикладных знаний в процессе обучения физике. Научная сеть [Электронный ресурс] / Ю.Б. Альтшулер. – Нижний Новгород: НижГПУ: <http://www.nature.web.ru/db/msg.html?mid>.
2. Воронцов А. Особенности организации образовательного процесса при переходе с одной ступени образования на другую, или нужна ли нам возрастная школа? [Электронный ресурс] / Алексей Воронцов: <http://nsc.1september.ru/2004/35/1.htm>.
3. Выготский Л. С. Педология подростка / Л. С. Выготский // Собрание сочинений в 6 томах. Т. 4. – М. : Педагогика, 1984. – С. 5–242.
4. Гальперин П. Я. Актуальные проблемы возрастной психологии: Материалы к курсу лекций / П. Я. Гальперин, А. В. Запорожец, С. Н. Карпова. – М. : Изд-во МГУ, 1978. – 118 с.
5. Глоссарий.ru [Электронный ресурс]: <http://www.glossary.ru>.
6. Запорожец А. В. Некоторые психологические проблемы детской игры / Александр Владимирович Запорожец // Дошкольное воспитание. – 1965. – № 10. – С. 72–87.
7. Запорожец, А. В. Избранные психологические труды / А. В. Запорожец. – В 2-х т. – М. : Педагогика, 1986. – Т. 1. – 320 с.
8. Захарова А. В. Психология обучения старшеклассников / А. В. Захарова. – М : Знание, 1976. – 394 с.
9. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения / Е.А. Климов. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – 512 с.

10. Климов Е. А. Развивающийся человек в мире профессий / Е.А. Климов. – Обнинск, 1993. – 344 с.
11. Кон И. С. Отрочество как этап жизни и некоторые психолого-педагогические характеристики переходного возраста / И. С. Кон, Д. И. Фельдштейн // Хрестоматия по возрастной психологии: Учеб. пособ. для студ.: Сост Л. М. Семенюк; Под ред. Д. И. Фельдштейна. – М. : Издательство Международная педагогическая академия, 1994. – 266 с.
12. Кон И. С. Психология ранней юности: Кн. для учителя / И. С. Кон. – М.: Просвещение, 1989. – 255 с.
13. Кон И. С. Психология юношеского возраста / И.С. Кон. – М.: Просвещение, 1979. – 175 с.
14. Краткий психологический словарь [Электронный ресурс]: <http://psy.kemcity.ru/vocab/txt/p45.htm>.
15. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростка / А. Е. Личко. – Л., 1977. – 67 с.
16. Петровский А. В. Проблема развития личности с позиций социальной психологии [Электронный ресурс] / А. В. Петровский. // Вопросы психологии: <http://www.voppsy.ru/issues/1984/844/844015.htm>.
17. Петровский А. В. Проблема развития личности с позиций социальной психологии [Электронный ресурс] / А. В. Петровский. // Вопросы психологии: <http://www.voppsy.ru/issues/1984/844/844015.htm>.
18. Психология личности. Становление самосознания в ранней юности [Электронный ресурс]. Психология: <http://azps.ru/articles/pers/pers8.html>.
19. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Филипп Райс. 8-е международное издание. – Санкт-Петербург – Москва – Харьков – Минск: Питер, 1999. – 624 с.
20. Такман Б. В. Педагогическая психология: от теории к практике / Брюс Такман : Пер. с англ. – М. : Прогресс, 2002. – 168 с.
21. Фельдштейн Д. И. Закономерности поуровневого развития личности в онтогенезе. // Хрестоматия по возрастной психологии. Учеб. пособ. для студ.: Сост. Л. М. Семенюк; под ред. Д. И. Фельдштейна. – М. : Международная педагогическая академия, 1994. – 266 с.